

The role of "God-fearing" spirituality in the tendency to religion in crisis (during the Corona) and the stability or collapse of the tendency in the post-crisis, according to the verses of the Holy Quran

Mohammad Hasan Hoseini¹ | Ali Makhdumi²

1. Corresponding author: Instructor, Ph.D. student of Psychology, Hozha Research Institute and University, Qom, Iran
mhh1779@gmail.com
2. Instructor, Ph.D. student, Hozha Research Institute and University, Qom, Iran

Volume info

Vol. 18
Spring 2026
P.P: 79-99

Article Type

Research Paper

Article History

Received:
23 / 2 / 2026
Revised:
13 / 5 / 2026
Accepted:
17 / 5 / 2026
Published:
22 / 5 / 2026

ISSN – E-ISSN

ISSN: 3115-7947
E-ISSN: 3115-7521

Abstract

Problems have long been a concern for psychologists. Among them, religious spirituality is often a source of important strength when an individual is in crisis. From the perspective of Islam, God is the center of spirituality. This study aimed to investigate the role of God-centered spirituality in the stability or collapse of religious orientation in the post-crisis period based on the verses of the Quran using the qualitative method of religious analysis (understanding the progression of the text). The findings indicate that the differences between individuals in the quality of their religious beliefs and their God-oriented spirituality in the pre-crisis period have an impact on their attitude towards religion during the crisis period and its stability or collapse in the post-crisis period. People who experienced a crisis fall into two categories: those who had a God-oriented spirituality before the crisis will continue to do so with greater intensity after the crisis. However, those who did not have a God-oriented spirituality before the crisis will turn to religion and spirituality in order to get out of the crisis, but they will also lose their orientation after the crisis. By examining the sample verses of this study, polytheism, ingratitude, disbelief, Satan's dominance, extravagance, lack of hope for the end, breaking the covenant, selfishness and arrogance, and deceit are among the factors that cause the collapse of the tendency towards God in the post-crisis period. In contrast, belief in the hereafter, patience, gratitude, righteousness, faith in God's mercy, reminder and attention to divine blessings, and attributing deliverance from the crisis to God are the actions in the post-crisis period.

Keywords: God-fearing spirituality, inclination to religion, corona, crisis, stability, Collapse

Cite this article: Hosseini, Mohammad Hassan, and Makhdoomi, Ali. (1405). The role of God-oriented spirituality in the stability or collapse of religious orientation in the post-crisis period, based on the verses of the Holy Quran. *Social Crisis Management*, 18(1), 79-99.
DOR: 20.1001.1.31157947.1404.17.4.1.4

Publisher: Imam Hossein University.

© The Author(s).

نقش معنویت خداسو در پایداری یا فروریزش گرایش به دین در پسا بحران، بر اساس آیات قرآن کریم

محمد حسن حسینی^۱ | علی مخدومی^۲

۱. نویسنده مسئول: مربی، دانشجوی دکتری روانشناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. mhh1779@gmail.com

۲. مربی، دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه ایرانی، قم، ایران

چکیده

از دیرباز چگونگی مواجهه افراد با مشکلات در بحران‌ها از موضوعات موردعلاقه روان‌شناسان بوده است. در این میان، معنویت مذهبی، غالباً منبع نیروی مهمی هنگام مواجهه فرد با بحران است. از منظر اسلام، خدا، محور معنویت است. این تحقیق باهدف بررسی نقش معنویت با محوریت خداوند، در پایداری یا فروریزش گرایش به دین در پسا بحران بر اساس آیات قرآن با روش کیفی تحلیل محتوای دینی (فهم پیشرفته متن) انجام پذیرفت. یافته‌ها نشان می‌دهد افراد در کیفیت باورهای اعتقادی‌شان و میزان معنویت خداسوی آنان در پیشا بحران، در نگرش آنان به دین در دوره بحران و هم‌چنین پایداری یا فروریزش آن در پسا بحران، تأثیرگذار است. افراد قبل از مواجهه با بحران دو دسته‌اند؛ افرادی که قبل از بحران، دارای معنویت خداسو بودند، پس از مواجهه با بحران، طبق همان گرایش اولیه خود و با تقویت بیشتر پیش خواهند رفت؛ اما افرادی که تا قبل از بحران، معنویت خداسو نداشتند در مواجهه با بحران، باهدف بیرون رفت از بحران، به دین و معنویت گرایش پیدا می‌کنند اما پس از بیرون رفت از آن، گرایش خود را نیز از دست خواهند داد. با بررسی آیات نمونه این پژوهش، شرک، ناشکری، کفر، تسلط شیطان، اسراف، عدم امید به آخرت، پیمان‌شکنی، خودخواهی و تکبر، مکر و نیرنگ از عوامل فروریزش گرایش به خدا در پسا بحران می‌باشد. در مقابل عبودیت، آخرت‌باوری، صبر، قناعت، عمل صالح، اعتقاد به رحمانیت خداوند، تذکر و دقت در نعمت‌های الهی و اسناد رهایی از بحران به خداوند عوامل ثبات در پسا بحران هستند.

کلیدواژه‌ها: معنویت خداسو، گرایش به دین، بحران، پایداری، فروریزش

سال و شماره

سال ۱۸

بهار ۱۴۰۵

صص: ۷۹-۹۹

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

سابقه مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۲۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۱۲/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۰۱

شابا چاپی و الکترونیکی

شابا چاپی: ۷۹۴۷-۳۱۱۵

الکترونیکی: ۷۵۲۱-۳۱۱۵

استناد: حسینی، محمد حسن، و مخدومی، علی. (۱۴۰۵). نقش معنویت خداسو در پایداری یا فروریزش گرایش به دین در پسا

بحران، بر اساس آیات قرآن کریم. مدیریت بحران‌های اجتماعی، ۱۸(۱)، ۷۹-۹۹.

DOR: 20.1001.1.31157947.1404.17.4.1.4

© نویسنده گان.

ناشر: دانشگاه جام امام حسین (ع).

مقدمه

بحران‌ها در زندگی اجتماعی اجتناب‌ناپذیرند و خود زمینه‌ساز تهدیدها و فرصت‌هایی هستند که بسته به نوع، شدت و وسعت بحران، می‌توانند حیات انسانی را در شرایط دشوار و پرمخاطره‌ای قرار دهند. بحران‌ها زمانی که رخ می‌دهد، روح مردم را محک می‌زند و عمدتاً از جنس فقدان و نیستی است و برنامه‌ریزی نشده، غیرمترقبه و تقریباً غیرقابل کنترل اتفاق می‌افتد (روزنتال^۱، تی هارت^۲، چارلز^۳، ۱۳۸۱). در تحلیل بحران، سه ویژگی اصلی به‌عنوان شرایط ضروری برای تعریف بحران ذکر شده است: ۱. تهدید: احساس خطر برای اهداف مهم و اولویت‌دار واحد تصمیم‌گیری؛ ۲. غافل‌گیری: مواجهه با تهدید به گونه‌ای که فرد یا گروه درگیر، آمادگی لازم را نداشته باشد؛ ۳. فشار زمانی: احساس محدودیت در زمان برای پاسخگویی به تهدید (هرمان^۴، ۱۹۶۹). بحران موجود تنش در ارگانیزم بدن است و تنش فیزیکی، خستگی، اضطراب و تشویش ایجاد می‌کند (میلر^۵، ۱۹۶۳) طبق آمار سازمان ملل متحد^۶، از سال ۱۹۹۰ بیش از ۱۰ هزار و ۷۰۰ فاجعه در سطح جهان رخ داده که بیش از شش میلیارد نفر را تحت تأثیر قرار داده است؛ بنابراین، تلاش برای کاهش و مدیریت بحران‌های اجتماعی به یک امر حیاتی و بین‌المللی تبدیل شده است. در حال حاضر، سازمانی به نام «استراتژی بین‌المللی کاهش بلایای سازمان ملل^۷ مسئول پیگیری این موضوع است. کشور ایران نیز از دیرباز در معرض حوادث و بحران‌های بزرگی قرار گرفته است که بعضی مخاطرات عظیمی را به دنبال داشته است. در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان مجموعه بحران‌ها و تهدیدات متصور را در قالب دو گروه طبیعی و غیرطبیعی طبقه‌بندی نمود. ایران به دلیل وسعت و موقعیت جغرافیایی خود همواره با قسمت عمده‌ای از تهدیدات طبیعی به صورت جدی مواجه بوده است. از این رو دستگاه‌های اجرائی مسئول در این حوزه سالیان متمادی است که طرح‌ها و

1 Rosenthal. U

2.Har. P.

3 Charles . M. T.

4 Hermann

5 Miller

6 UNDRR

7 International Strategy for Disaster Reduction (ISDR)

برنامه‌های خود را در جهت کنترل و کاهش خسارت‌های ناشی از این نوع حوادث ارائه و پیگیری می‌نمایند (وکیلی و همکاران، ۱۳۹۱).

از عوامل مؤثر در مقابله و مواجهه با بحران، معنویت و ارتباط با خداوند است، ایمان، اعتقاد و رفتارهای آرامش‌بخش و شادی‌آفرین از عوامل مؤثر در تقویت دستگاه ایمنی در مواجهه با بحران‌هاست (سلیمی و نقره ۱۴۰۱). خدا و اعتقاد به او به‌عنوان منبع اصلی آرامش^۱ نقش بسزایی در آرامش دارد. این تأثیرگذاری می‌تواند در مرحله‌ی قبل از بیماری‌زایی^۲ به‌عنوان عوامل حفاظتی^۳ در پیشگیری اولیه^۴ اتفاق بیفتد (لوین^۵، ۱۹۹۶، ۲۰۰۳). گرایش به دین و معنویت^۶ به‌صورت فطری در بین مردم بوده و اختصاصی به دین اسلام ندارد. حتی در کشورهایی که مسلمان نیستند، این مهم ثابت شده است. بر اساس نظرسنجی موسسه گالوپ^۷ در رابطه با اینکه آیا بحرانی مانند کرونا بر زندگی مذهبی طولانی‌مدت شخص تأثیر داشته است یا خیر؟ ۱۹ درصد آمریکایی‌ها اظهار داشتند که ایمان^۸ آن‌ها تقویت شده و فقط ۳ درصد گفتند که ایمان آن‌ها ضعیف‌تر شده است^۹.

شاهد دیگر در افزایش معنویت و گرایش به خدا در شرایط بحران، جست‌وجوی واژه دعا^{۱۰} در بحران کرونا است که این آمار در ۹۵ کشور به بالاترین میزان خود رسیده است. نمودار زیر نشان می‌دهد که پس از اعلام همه‌گیری ویروس کووید ۱۹ توسط سازمان بهداشت جهانی^{۱۱} در ۱۱ مارس ۲۰۲۰ جست‌وجوی واژه دعا بیش از ۵۰ درصد بیشتر از ماه فوریه همان سال بوده است.

۱ الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ (رعد، ۲۸)

2 prepathogenic

3 Protective factors

4 Primary prevention

5 Levin

6 Spirituality

7. Gallup

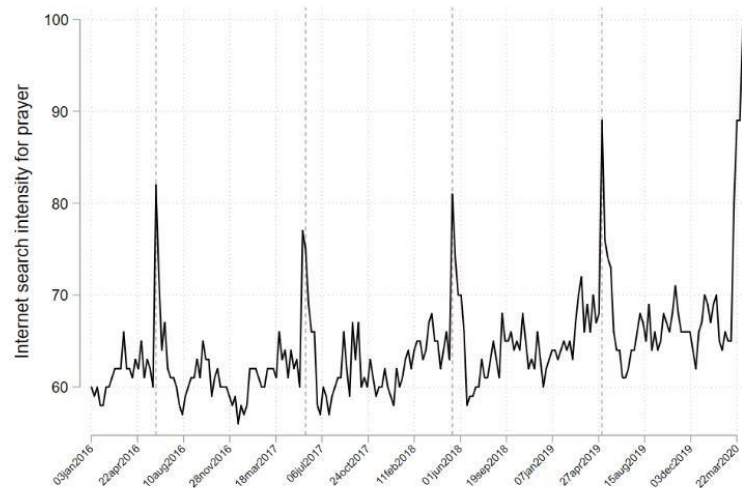
8. Faith.

9 www.gallup.com

10. Prayer.

11. WHO | World Health Organization.

همچنین در پایان مارس ۲۰۲۰، بیش از نیمی از مردم جهان برای نابودی ویروس کرونا دعا کرده‌اند (ژانت بنتزن، ۱، ۲۰۲۰).

در نظرسنجی موسسه تحقیقاتی پیو^۲ از مردم امریکا، ۲۴ درصد اعلام کردند که ایمانشان در بحران کرونا تقویت شده، ۲ درصد اظهار داشتند ایمانشان ضعیف شده، ۴۷ درصد اعلام کردند که فرقی نکرده و ۲۶ درصد سؤال مطرح شده را قبول نداشتند چون قائل به مذهب و ایمان نبودند. همچنین در این نظرسنجی نشان داده شد افرادی که مذهبی تر هستند تقویت ایمان بیشتری نسبت به افراد کمتر مذهبی پیدا کرده بودند. از این رو ۴۶ درصد افرادی که در یک سال گذشته حداقل ماهی یک بار یا دوبار در مراسمات مذهبی شرکت کرده بودند، اظهار داشتند که ایمانشان تقویت شده است. در مقابل، تنها ۲۶ درصد افرادی که سالی فقط چند بار در مراسم مذهبی شرکت کرده بودند و ۱۱ درصد افرادی که به ندرت و یا اصلاً در برنامه‌های مذهبی حضور نداشتند، اعلام نمودند که ایمانشان تقویت شده است.^۳

1. Jeanet Bentzen.
 2. Research Center Pew.
 3 <https://www.pewresearch.org>

با توجه به نتایج این نظرسنجی ها که گالوپ آن را شروع یک رنسانس مذهبی می داند، اهمیت پرداختن به دین و معنویت بیش از پیش احساس می شود. معنویت، مفهومی پذیرفته شده در علم است (نارایاناسوامی^۱، ۱۹۹۹) ولی توافقی همه جانبه بر تعریف آن وجود ندارد (دیسون^۲، کوب^۳ و فرومن^۴، ۱۹۹۷). به هر حال مفهوم معنویت برای اکثر افراد، مکاتب و ادیان مشابه است و به معنای پرداختن به جهان غیرمادی، معنای جهان، ایمان، باور و تعالی به سوی خدا و هدف خلقت جهان است (مطهری، ۱۳۷۵). معنویت جنبه ای از آدمی است که بیانگر ارتباط و یکپارچگی او با عالم هستی می باشد. این ارتباط و یکپارچگی به انسان امید و معنا می بخشد و وی را از محدوده مکان، زمان و علایق مادی فراتر می برد (بوله ری، نظیری و زمانیان، ۱۳۹۳) امروزه هم معنویت های بدون خداه مورد بحث می باشد و هم معنویت خدامحور و خداسو^۵. جان بزرگی (۱۳۹۸)، معنویت خداسو را به عنوان الگویی معرفی می کند که علاوه بر درک فرد از خود و دنیای پیرامون، مبدا و معاد ادراک شده را نیز در تبیین ها فعال کرده و مسائل و راه حل های واقعی تری را در اختیار مراجعان قرار می دهد. طبق این نظریه «خود» یا «خود معنوی» (در صورت فعال بودن بعد معنوی) که کل نظام روان شناختی را شامل می شود دارای یک هسته شناختی - معنوی فطری است که از آن به عنوان «عقل»، یا به طور دقیق تر (عقل خداسو) یاد می شود. اصل اساسی درمان معنوی نیز به فعال سازی عقل خداسو مربوط است. امروزه در بسیاری از مقالات، به آثار و کارکردهای روان-شناختی معنویت خداسو و دین داری توجه شده است؛ آثاری همچون افزایش نگرش ها و احساسات مثبت، انعطاف پذیری و سازگاری و همچنین کاهش اندوه و اضطراب (فروش، ۱۳۹۸). از سوی دیگر، یافته های علمی نشان می دهد، ارتباط معناداری بین قرار گرفتن انسان ها در سختی و بحران و توجه آنان به خدا، دین و معنویت وجود دارد. انسان ها در زمان بحران برای دلداری پیدا

1 Narayanaswamy
 2 Dason
 3 cobb
 4 Froman
 5 Spiritual but not religious (SBNR)
 6 GOD Oriented

کردن و کنار آمدن با مشکلات تمایل دارند به دین متوسل شوند. به طور نمونه موسسه تحقیقاتی پیو در تجزیه و تحلیل حوادث ۱۱ سپتامبر در امریکا نشان داد، بسیاری از آمریکایی‌هایی که تا قبل از این حادثه در مناسک مذهبی فعال نبوده‌اند، پس از آن، در مواقع بحران، به دین روی آورده‌اند. به نظر وبر اساساً دین به این دلیل به وجود آمده که زندگی، مخاطره‌آمیز و نامطمئن است (فصیحی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۱)؛ شهید مطهری (۱۳۹۶) یکی از اثرات ایمان و باورهای اعتقادی را آرامش بخشی می‌داند که کاهش‌دهنده ناراحتی‌های زندگی است (ج ۲، ص ۴۵ و ۴۸)؛ علاوه بر متفکران اسلامی (مطهری، ۱۳۹۶، ج ۲، ص ۴۵-۴۸؛ شریعتی، ۱۳۸۸، ص ۸۰۹) افراد دیگری (وبر، به نقل از فصیحی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۱؛ نیچه، ۲؛ جیمز، ۳؛ دورانت، ۴؛ ۱۳۹۸، ص ۱۸۶؛ فروید، ۵؛ ۱۳۹۲، ص ۱۸۶؛ آرگیل، ۶؛ ۱۳۹۵، ص ۳۲۱) نیز به کارکرد آرامش بخشی دین در بحران‌ها و سختی‌ها پرداخته‌اند. هم‌چنین کوالچیک^۷ و همکاران (۲۰۲۰)، در نظرسنجی نشان دادند افرادی که دچار ترس، رنج و یا بیماری می‌شوند معنویت در آن‌ها احیاء ۸ می‌شود. نتایج پژوهش‌های فردین^۹ (۲۰۲۲) حاکی از آن بود که معنویت می‌تواند به افراد در ایجاد آرامش روانی در مواقع بحران و بیماری‌های خطرناک کمک کند. دین در بلایای قبل از کرونا و بحران‌های بهداشتی نقش مهم و متنوعی ایفا نموده است (آدام^{۱۰} و دیگران ۲۰۲۳)

از جوانب مختلفی می‌توان چالش‌های دینی به وجود آمده ناشی از بحران را بررسی کرد؛ از جنبه توجه به نیایش در میان ملل مختلف تا گرایش برخی به مسائل خرافی (قائمی نیا، ۱۳۹۹). در مواجهه با این چالش‌ها و نقش معنویت دو دیدگاه وجود دارد: یک نگاه قائل است که نگرش به دین در بحران‌ها کاملاً تغییر کرده است و افراد به واسطه قرار گرفتن در شرایط بحرانی و

1. Weber. M.
2. Nietzsche, F.
3. James, V.
4. Durant, W.
5. Freud, S.
6. Argyle, M.
7. Kovalchik, S.
8. spiritual renewal
9. MohammadAli Fardin
- 10 Adam B. David

غیرقابل پیش بینی، توجهشان به خدا بیشتر شده است و فلسفه زندگی شان دچار تحول شده است؛ اما دیدگاه دوم این است که این تفاوت نشأت گرفته از یک هیجان زودگذر (ترس) است و نگرش به دین، قبل از بحران و پسا بحران تفاوتی نخواهد داشت (حسینی بیدختی و رحیمی ۱۴۰۰). در بیش از ۲۰ آیه از قرآن کریم به تمایل، تضرع و دعا به خدا در هنگام سختی و مشکلات تصریح شده است. در برخی از آیات به دیدگاه اول و در برخی دیگر به دیدگاه دوم اشاره شده است، به نظر می رسد تفاوت افراد در کیفیت باورهای اعتقادی شان و میزان معنویت خداسوی آنان، در پیش از بحران، در نگرش آنان به دین در دوره بحران و هم چنین پایداری یا فروریزش آن در پسا بحران، تأثیرگذار است. معنویت خداسو به عنوان بعدی اصیل، انسان را با مبدأ و معاد خود متصل و در قالب پاسخ های مذهبی توحیدی می تواند به اعمال او انسجام بخشد و زمینه دستیابی به درجات بالایی از انسانیت را که همان خدایی شدن است، فراهم آورد (جان بزرگی، ۱۳۹۸، ص ۵۳)؛ بنابراین در این پژوهش، به نقش معنویت خداسو در گرایش به دین در بحران و پایداری یا فروریزش گرایش در پسا بحران، بر اساس آیات قرآن کریم می پردازیم.

روش

از نظر روش شناسی، تحلیل و تبیین محتوا، از راه ترجمه به دست نمی آید؛ بلکه نیازمند فهم لایه های عمیق تری است که آن را روش تحلیل محتوای کیفی (فهم پیشرفت متن) می نامند. سه مرحله عمده روش تحلیل محتوا عبارت است از: آماده سازی و سازمان دهی، بررسی مواد و پردازش نتایج (سرمه و دیگران، ۱۳۸۵). با مطالعه داده های به دست آمده و مقایسه ی آنها با یکدیگر و با بهره مندی از سه طریق کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی مؤلفه های مربوطه به دست آمد. این روش در گزاره های دینی چنین است که نخست باید مؤلفه ها شناسایی شوند، در این مرحله، نخست متن قرآن مطالعه می شود و مؤلفه هایی که رابطه بین آنها باید تبیین شود مشخص می شوند و سپس ویژگی های آنها را که به چگونگی روشن شدن مسئله کمک می کند، از خود متون دینی استخراج نمود، برای این منظور دو کار مهم باید صورت بگیرد:

۱. جمع آوری آیاتی که مرتبط به موضوع اند (خانواده متن)؛
۲. بررسی و استخراج ویژگی ها و

نکات مؤثر و کلیدی در تبیین و تبدیل آن به نمایه. آنگاه با اطلاعات به دست آمده، به بررسی چگونگی ارتباط بین آن‌ها پرداخت و وجه یا وجوه تبیین را به دست آورد و بر اساس آن، آیه را تبیین نمود (پسندیده، ۱۳۸۶ الف؛ ۱۳۸۶ ب و ۱۳۹۹).

یافته‌ها

با بررسی آیات نمونه این پژوهش، دو الگوی رفتاری در مواجهه با بحران به دست آمد؛ الگوی اول اشاره به افرادی دارد که در پسا بحران و در دوران نعمت و آسایش خوشحال و غافل از خدا بوده و در شرایط بحران و سلب نعمت نسبت به خداوند ناامید و ناسپاس می‌شوند و در پسا بحران و بازگشت نعمت و آرامش دچار سرمستی و فخر فروشی می‌شوند.^۱ الگوی دوم که مورد بحث این مقاله است، ۴ مؤلفه در رویارویی افراد با بحران را نشان می‌دهد: خداسو بودن نعمت‌ها و بحران‌ها (نعمت و بحران همگی از سوی اوست)؛ معنویت خداسو/ خودمحور در دوران آسایش (پیشا بحران)؛ گرایش به خدا در دوران بحران؛ فروپاشی یا ثبات در پسا بحران. در جدول زیر مستندات این ۴ مؤلفه ارائه شده است.

جدول مؤلفه‌های رویارویی افراد با بحران مستخرج از آیات قرآن (خانواده متون)

مؤلفه‌ها	آیات
دوران پیشا بحران (دوره آسایش)	وَ إِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَ نَأَى بِجَانِبِهِ؛ و هنگامی که به انسان نعمت عطا می‌کنیم [از طاعت و عبادت] روی برمی‌گرداند و [با کبر و نخوت] از ما دور می‌شود (فصلت، ۵۱).
معنویت خداسو	نِعْمَةٌ مِنْ عِنْدِنَا كَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ شَكَرَ؛ به خاطر شکر و عنایت به خداوند از عذاب دنیوی نجاتشان دادیم. (قمر، ۳۵)
گرایش به خدا	بدحالی ^۲ : إِذَا مَسَّكُمُ الضَّرُّ فَإِلَيْهِ تَجْتَرُونَ؛ آنگاه چون ضرری به

۱. وَ لَئِنْ أَدْقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَرَعْنَاهَا مِنهُ إِنَّهُ لَيُؤْسُ كَفُورٌ وَ لَئِنْ أَدْقْنَا نِعْمَةً بَعْدَ ضَرْأٍ مَسَّهُ لَيَقُولُنَّ دَهَبَ السَّيِّئَاتِ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ (هود، ۹ و ۱۰). وَ إِنَّا إِذَا أَدْقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَرِحَ بِهَا وَ إِن تَصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَإِنَّ الْإِنْسَانَ كَفُورٌ (شوری، ۴۸).

۲. الضَّرُّ: به معنای بدحالی و زیان است (اقراب الموارد).

<p>شما رسد، ناله و فریادتان را به درگاه او بلند می‌کنید؛ (نحل، ۵۳)</p>		<p>در دوره بحران</p>
<p>طافت فرسا بودن اتفاقات: فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعْوَا اللَّهِ رَبَّهُمَا؛ پس چون سنگین بار شد، زن و شوهر پروردگارشان را خواندند^۱ (اعراف، ۱۸۹).</p>		
<p>عذاب الهی: إِنَّ أَنْتُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَعْيُرَ اللَّهُ تَدْعُونَ؛ اگر عذاب پروردگار ... به سراغ شما آید آیا غیر خدا را می‌خوانید^۲ (انعام، ۴۰-۴۱).</p>		
<p>بلاى الهی: وَ لَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَى ادْعِ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ؛ هنگامی که بلا بر آن‌ها مسلط می‌شد، می‌گفتند: ای موسی! از خدایت برای ما بخواه به عهده‌ی که با تو کرده، رفتار کند (اعراف، ۱۳۴).</p>		
<p>وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ أَحْيَطُ بِهِمْ دَعْوَا اللَّهِ مُخْلِصِينَ لَهُ؛ و گمان/یقین می‌کنند هلاک خواهند شد در آن هنگام، خدا را از روی اخلاص می‌خوانند^۳ (یونس، ۲۲).</p>	<p>به هنگام گمان (پندار) یا باور به وقوع در بحران:</p>	
<p>فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعْوَا اللَّهِ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ؛ هنگامی که بر سوار بر کشتی شوند، خدا را با اخلاص می‌خوانند (عنکبوت، ۶۵).</p>	<p>به هنگام احتمال وقوع در بحران (وجود زمینه وقوع در بحران):</p>	
<p>الف) با تصریح به اینکه برخی فروریزش دارند نه همه: وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعْوَا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا أَذَقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ؛ هنگامی که رنج و زبانی به مردم برسد، پروردگار خود را می‌خوانند و توبه‌کنان به‌سوی او بازمی‌گردند اما همین که رحمتی از خودش به آنان بچشاند، به ناگاه گروهی از آنان نسبت به پروردگارشان مشرک می‌شوند</p>	<p>فروریزش گرایش به خدا</p>	<p>دوران پسا بحران</p>

۱. فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعْوَا اللَّهِ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْنَا صَالِحًا لَنُكَوِّنَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ؛ پس چون سنگین بار شد، زن و شوهر پروردگارشان را خواندند که: اگر به ما فرزندی تندرست و سالم عطا کنی، مسلماً از سپاس‌گزاران خواهیم بود.

۲. قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَنْتُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَنْتُمْ السَّاعَةُ أَعْيُرَ اللَّهُ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۴۰) بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ... (۴۱)؛ بگو: «به من خبر دهید اگر عذاب پروردگار به سراغ شما آید، یا رستاخیز برپا شود، آیا (برای حل مشکلات خود)، غیر خدا را می‌خوانید اگر راست می‌گویید؟!» (۴۰) (نه) بلکه تنها او را می‌خوانید.

۳. بیشتر مفسرین و مترجمین به معنای یقین گرفته و مکارم در ترجمه باگمان ترجمه کرده است.

(روم، ۳۳).		
<p>ب) بدون تصریح به همه یا برخی: فَلَمَّا نَجَّكُم إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ؛ هنگامی که شما را به خشکی نجات دهد، روی می گردانید ۱ (اسراء، ۶۷)؛ فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ صُرَّةَ مَرِّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَى صُرَّةِ مَسَّه؛ اما هنگامی که ناراحتی را از او برطرف ساختیم، چنان می رود که گویی هرگز ما را برای حل مشکلی که به او رسیده بود، نخوانده است ۲ (یونس، ۱۲).</p>		
<p>...فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ؛ اما وقتی آن ها را به خشکی رساند و نجات داد، بعضی راه اعتدال را پیش می گیرند (و به ایمان خود وفادار می مانند) ۳ (لقمان، ۳۲)؛ وَ أُيُوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ صُرٍّ... رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَ ذِكْرَى لِلْعَابِدِينَ؛ و ایوب را (به یادآور) هنگامی که پروردگارش را خواند: «بدحالی و مشکلات به من روی آورده و تو مهربان ترین مهربانانی!» ما دعای او را مستجاب کردیم و ناراحتی هایی را که داشت برطرف ساختیم... تا رحمتی از سوی ما و تذکری برای عبادت کنندگان باشد (انبیاء، ۸۳).</p>	<p>ثبات گرایش به خدا</p>	

۱. وَ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِيَّاهُ فَلَمَّا نَجَّكُم إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ؛ و هنگامی که در دریا ناراحتی به شما برسد، جز او، تمام کسانی را که (برای حل مشکلات خود) می خوانید، فراموش می کنید اما هنگامی که شما را به خشکی نجات دهد، روی می گردانید.

۲. وَ إِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ صُرَّةَ مَرِّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَى صُرَّةِ مَسَّه؛ هنگامی که به انسان زیان (و ناراحتی) رسد، ما را (در هر حال): درحالی که به پهلو خوابیده، یا نشسته، یا ایستاده است، می خواند اما هنگامی که ناراحتی را از او برطرف ساختیم، چنان می رود که گویی هرگز ما را برای حل مشکلی که به او رسیده بود، نخوانده است.

۳. وَ إِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظَّلْمِ دَعَا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ؛ و هنگامی که (در سفر دریا) موجی همچون ابرها آنان را بپوشاند (و بالا رود و بالای سرشان قرار گیرد)، خدا را با اخلاص می خوانند اما وقتی آن ها را به خشکی رساند و نجات داد، بعضی راه اعتدال را پیش می گیرند (و به ایمان خود وفادار می مانند، درحالی که بعضی دیگر فراموش کرده راه کفر پیش می گیرند).

جدول عوامل فروریزش در پسا بحران (ویژگی ها و نکات مهم متون)

عامل	آیه
شرک/ناشکری	<p>اذا كشف الضر... يشركون (نحل، ۵۴) هنگامی که ناراحتی و رنج را از شما برطرف می‌سازد، ناگاه گروهی از شما برای پروردگارتان همتا قائل می‌شوند.</p> <p>فلما اثقلت دعوا لله... لنكونن من الشاكرين... فلما آتاهما... جعلاه له شركاء (اعراف، ۱۸۹) سپس هنگامی که با او آمیزش کرد، حملی سبک برداشت، که با وجود آن، به کارهای خود ادامه می‌داد و چون سنگین شد، هر دو از خداوند و پروردگار خود خواستند «اگر فرزند صالحی به ما دهی، از شاكران خواهیم بود!»</p>
کفر	<p>فلما نجاكم... اعرضتم؛ و كان الانسان كفورا (اسراء، ۶۷) اما هنگامی که شما را به خشکی نجات دهد، روی می‌گردانید و انسان، بسیار ناسپاس است!</p>
تسلط شیطان	<p>إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَ كَفَىٰ بِرَبِّكَ وَ كَيْلًا (اسراء، ۶۵) (اما بدان) تو هرگز سلطه‌ای بر بندگان من، نخواهی یافت (و آنها هیچ گاه به دام تو گرفتار نمی‌شوند)! همین قدر کافی است که پروردگارت حافظ آنها باشد.</p>
قساوت قلب	<p>فلولا... تضرعوا و لكن قست قلوبهم و زين لهم الشيطان اعمالهم (انعام، ۴۳) چرا هنگامی که مجازات ما به آنان رسید، (خضوع نکردند و) تسلیم نشدند؟! بلکه دل‌های آنها قساوت پیدا کرد و شیطان، هر کاری را که می‌کردند، در نظرشان زینت داد!</p>
اسراف	<p>فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ غُصَّةَ مَرِّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَىٰ ضَرْبٍ مِّسَّةٍ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (يونس، ۱۲) اما هنگامی که ناراحتی را از او برطرف ساختیم، چنان می‌رود که گویی هرگز ما را برای حل مشکلی که به او</p>

^۱ یعنی پس از اطمینان خاطر (عبور از بحران).

<p>رسیده بود، نخوانده است! این گونه برای اسرافکاران، اعمالشان زینت داده شده است (که زشتی این عمل را درک نمی‌کنند)</p>	
<p>فَنَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (یونس، ۱۱) ما کسانی را که به ما و به دیدار ما در قیامت ایمان ندارند در طغیانشان رها می‌کنیم تا هم چنان سرگردان باشند وَلَيْنَ أَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّتَهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِن رُجِعْتُ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَىٰ وَ هِرْغَاهُ أَوْ رَا رَحْمَتِي أَسْوَىٰ خُود بَعْدَ أَسْوَىٰ نَارَاحَتِي كِه بَه أَوْ رَسِيدَه بَجْشَانِيم مِي كَوِيد: اَيْن بَه خَاطِر شَايَسْتَكِي وَ اسْتَحْقَاق مَن بُوْدَه وَ كَمَان نَمِي كَنَم قِيَامَت بَرِيَا شُود وَ (بَه فَرَض كِه قِيَامَتِي بَاشَد)، هِرْغَاه بَه سُوِي پَرُورْد كَارْم بَاز كَرْدَانْدَه شُوم، بَرِيَا مَن نَزْد أَوْ يَادَاش هَاي نِيَك اسْت (فَصَلت، ۵۰)</p>	<p>عدم امید به آخرت</p>
<p>فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الرِّجْزَ إِلَىٰ أَجَلٍ هُمْ بِالْفُؤُوِّ إِذَا هُمْ يَنْكُتُونَ (اعراف، ۱۳۵) پس هنگامی که عذاب را تا مدتی که [می‌باید همه] آنان به پایان مهلت آن می‌رسیدند از ایشان برطرف می‌کردیم، به دور از انتظار پیمانشان را می‌شکستن</p>	<p>پیمان‌شکنی</p>
<p>فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (زمر، ۴۹)؛ آری، هر گاه انسان را ضرر و زبانی رسد ما را فرا می‌خواند، سپس چون که نعمتی را از جانب خود به او عطا کردیم می‌گوید: جز این نیست که من آن را روی کاردانی خود داده شده‌ام (نه) بلکه امتحانی است (از جانب خدا) و لکن بیشترشان نمی‌دانند و لَئِن أَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّتَهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِن رُجِعْتُ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَىٰ وَ هِرْغَاهُ أَوْ رَا رَحْمَتِي أَسْوَىٰ خُود بَعْدَ أَسْوَىٰ نَارَاحَتِي كِه بَه أَوْ رَسِيدَه بَجْشَانِيم مِي كَوِيد: اَيْن بَه خَاطِر شَايَسْتَكِي وَ اسْتَحْقَاق مَن بُوْدَه وَ كَمَان نَمِي كَنَم قِيَامَت بَرِيَا شُود وَ (بَه فَرَض كِه قِيَامَتِي بَاشَد)، هِرْغَاه بَه سُوِي پَرُورْد كَارْم بَاز كَرْدَانْدَه</p>	<p>خودخواهی و تکبر</p>

شوم، برای من نزد او پاداش های نیک است (فصلت، ۵۰)	
وَ إِذَا أَدَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَاءَ مَسْتَهُمْ إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا... (یونس ۲۱) و چون مردم را پس از سختی و رنجی که به آنان رسیده رحمت و راحتی بچشانیم (پس از جهل و فقر جاهلیت، علم و رفاه اسلام دهیم) به ناگاه در آیات ما نیرنگ می‌ورزن. و ما یجحد بآیاتنا الا کل ختار کفور (لقمان، ۳۲)؛ و آیات ما را جز هر پیمان شکن خائن و کفر پیشه‌ای انکار نمی‌کند	مکر و نیرنگ

جدول عوامل ثبات گرایش در پسا بحران (ویژگی‌ها و نکات مهم متون)

ان عبادی لیس لک علیهم سلطان (اسراء، ۶۵)؛ بی‌تردید تو را بر بندگان (مطیع) من (جز القاء وسوسه) تسلطی نیست و همین کافی است که پروردگارت کارساز (امور بندگان خود) است. فاستجینا له... و ذکری للعبادین (انبیاء، ۸۴) ما دعای او را مستجاب کردیم و ناراحتیهایی را که داشت برطرف ساختیم و خاندانش را به او بازگردانیم و همانندشان را بر آنها افزودیم تا رحمتی از سوی ما و تذکری برای عبادت‌کنندگان باش	عبودیت
فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا (کهف، ۱۱۰) پس هر که به لقای پروردگارش امید دارد، باید کاری شایسته انجام دهد و هیچ‌کس را در عبادت پروردگارش شریک نکند	آخرت باوری
فلما نجاهم... فممنهم مقتصد... ان فی ذلک لآیات لکل صبار شکور (لقمان، ۳۲) اما وقتی آنها را به خشکی رساند و نجات داد، بعضی راه اعتدال را پیش می‌گیرند (و به ایمان خود وفادار می‌مانند، در حالی که بعضی دیگر فراموش کرده راه کفر پیش می‌گیرند) ولی آیات ما را هیچ کس جز پیمان‌شکنان ناسپاس انکار نمی‌کنند	صبر/شکور
إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ (هود، ۱۱) مگر آنها که (در سایه ایمان راستین)، صبر و استقامت ورزیدند و کارهای شایسته انجام دادند که برای آنها، آمرزش و اجر بزرگی است!	صبر/ عمل صالح
وَ أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسِيئٌ الضَّرُّ وَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (انبیاء، ۸۳) و ایوب را [یاد کن] آنگاه که پروردگارش را بخواند که مرا سختی و گزند رسیده و تو مهربان‌ترین مهربانانی	اعتقاد به رحمانیت خداوند
يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ... وَ إِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ...	تذکر و دقت در

فَاتَجِنَّاكُمْ وَ أَعْرِفْنَا آلَ فِرْعَوْنَ. (بقره، ۴۷ الی ۵۰)	نعمت‌های الهی
قُلِ اللَّهُ يُنَجِّيكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ أَنْتُمْ مُشْرِكُونَ (انعام، ۶۳) بگو: چه کسی شما را از تاریکیهای خشکی و دریا [به هنگام درماندگی] می‌رهاند؟ او را به زاری آشکارا و پنهانی می‌خوانید که اگر ما را از این [تاریکیها و رنجها] برهاند هر آینه از سپاسگزاران باشی	اسناد رهایی از بحران به خداوند

بحث و بررسی

با توجه به مؤلفه‌هایی که از خانواده متون آیات به دست آمد و با در نظر گرفتن ویژگی‌ها و نکات مهم انتخاب شده از آن متون، تحلیل و تبیین این عوامل و ویژگی‌ها با فروریزش و یا ثبات پس از بحران بدین شکل خواهد بود که: همه‌ی نعمت‌ها و بحران‌ها از جانب خداوند است؛ هر چند منشأ پیدایش بحران، خود انسان باشد^۱ (نحل، ۵۳). نعمت صحت، سلامتی و عافیت از بارزترین مصادیق نعم الهی است (قمی، ۱۴۰۴)؛ بنابراین گرایش افراد باید از همان ابتدا به سوی او باشد؛ اما غالب افراد به علت‌های مختلف، گرایش اولیه به خداوند پیدا نمی‌کنند^۲ (فصلت، ۵۱). بلکه گرایش آنان به سوی اسباب و عامل‌های غیرواقعی معطوف می‌شود. از این گرایش به طغیان (علق، ۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲۰، ص ۳۲۵)؛ شرک (یوسف، ۱۰۶؛ انعام، ۴۰-۴۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۲۷۵) و کفر (اسراء، ۶۷؛ عنکبوت، ۶۵-۶۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۳، ص

۱. و ما بکم من نعمه فمن الله.

۲. وَإِذَا أَعْمَنَّا عَلَى الْإِنْسَانِ أُغْرَضَ وَ نَأَى بِجَانِبِهِ؛ و هنگامی که به انسان نعمت عطا می‌کنیم [از طاعت و عبادت] روی برمی‌گرداند و [با کبر و نخوت] از ما دور می‌شود.

۳. وَ مَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَ هُمْ مُشْرِكُونَ (۱۰۶) و بیشتر آن‌ها که مدعی ایمان به خدا هستند، مشرکانند.

۴. قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَنْتُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَنْتُمْ السَّاعَةُ أَعْبُرَ اللَّهُ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ وَ تَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ بگو: «به من خبر دهید اگر عذاب پروردگار به سراغ شما آید، یا رستخیز برپا شود، آیا (برای حل مشکلات خود)، غیر خدا را می‌خوانید اگر راست می‌گویید؟!» (نه) بلکه تنها او را می‌خوانید! و او اگر بخواهد، مشکلی را که به خاطر آن او را خوانده‌اید، برطرف می‌سازد و آنچه را (امروز) همتای خدا قرار می‌دهید، (در آن روز) فراموش خواهید کرد.

۵. وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِيَّاهُ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ وَ كَانَ الْإِنْسَانُ كَفُوراً وَ هنگامی که در دریا ناراحتی به شما برسد، جز او، تمام کسانی را که (برای حل مشکلات خود) می‌خوانید، فراموش می‌کنید اما هنگامی که شما را به خشکی نجات دهد، روی می‌گردانید و انسان، بسیار کفران می‌کند.

۶. فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلِكِ دَعَاُ اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَ لِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ هنگامی که بر سوار بر کشتی شوند، خدا را با اخلاص می‌خوانند (و غیر او را فراموش می‌کنند) اما هنگامی که خدا آنان را به خشکی رساند و نجات داد، باز مشرک می‌شوند! (بگذار) آنچه را (از آیات) به آن‌ها داده‌ایم انکار کنند و از لذات زودگذر زندگی بهره‌گیرند اما به زودی خواهند فهمید.

ابزاری دارد. به همین خاطر، پس از تحقق هدف، دیگر دلیلی بر ثبات بر گرایش قبلی خود به خداوند وجود ندارد؛ بنابراین، از گرایش به خداوند فروریزش کرده، به حالت سابق خود بازمی‌گردند (اعراف، ۱۹۰؛ نحل، ۵۴؛ اسراء، ۶۷؛ یونس، ۱۲ و ۲۲؛ عنکبوت، ۶۵؛ روم، ۳۳) و تمامی عهد و پیمان‌هایشان را زیر پا می‌نهند (اعراف، ۱۳۵؛ زخرف، ۵۰) و حتی برخی از این هم فراتر رفته و با خطای اسنادی، برطرف شدن و برون‌رفت از بحران را به زرنگی و شایستگی خود اسناد می‌دهند، نه خداوند (زمر، ۴۹؛ فصلت، ۴۹). نگاه ابزاری اینان به خداوند چنان قوی است که حتی اگر درخواست آزادشدنشان از جهنم و بازگشت به دنیا، مستجاب شود، پس از بازگشت به دنیا و پسا بحران، به همان رفتار سابق خود بازمی‌گردند (انعام، ۲۸).

تمامی این موارد نشان از سبک زندگی نادرستی است که در دنیا دارند و تا این سبک درست نشود، چه در پیش بحران، چه در بحران و چه در پسا بحران، رفتار اینان تغییر جدی نمی‌کند و تنها شکل رسیدن به اهدافشان است که از وسیله و هدفی به وسیله و هدف دیگر تغییر می‌کند. به طور کلی، سبک زندگی این افراد دارای سه بخش دارای مشکل است: ۱. اینان در معنای زندگی مشکل اساسی دارند و همه چیز را در لذت‌جویی زودگذر دنیایی تعریف می‌کنند (عنکبوت، ۶۶) و ایمان و امید به روز رستاخیز و جهان آخرت ندارند (یونس، ۱۲). ۲. شناخت واقعی از خود و رابطه خود با خداوند ندارند؛ و همه چیز را بر محور خود تفسیر می‌کنند (خودگرایی افراطی) (زمر، ۴۹؛ فصلت، ۴۹). این ویژگی باعث ایجاد چندین مشکل دیگر می‌شود: (أ) چون همه چیز را به خود اسناد می‌دهند، بنابراین نسبت به خداوند ناسپاس هستند و همین ناسپاسی یکی از عوامل عدم گرایش به خداوند می‌شود (یونس، ۲۲-۲۳؛ انعام، ۶۳-۶۴)؛ (ب). اهداف و پشت پرده نزول بلاها

۱. وَ لَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ و اگر بازگردند، به همان اعمالی که از آن نهی شده بودند بازمی‌گردند آن‌ها دروغ‌گویانند.
 ۲. يَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَيَسْمَعُوا فَسُوفَ يَعْلَمُونَ (بگذار) آنچه را (از آیات) به آن‌ها داده‌ایم انکار کنند و از لذات زودگذر زندگی بهره‌گیرند اما به زودی خواهند فهمید!
 ۳. فَتَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ولی کسانی را که ایمان به لقای ما ندارند، به حال خود رها می‌کنیم تا در طغیانشان سرگردان شوند.
 ۴. جاءتها ریحٌ عاصِفٌ و جاءهم المَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ أَحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَئِنِ أَنْجَيْتَنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ فَلَمَّا أَنْجَاهُمْ إِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ نَاكِهَانَ طوفان شدیدی می‌وزد و امواج از هر سو به سراغ آن‌ها می‌آید و گمان می‌کنند هلاک خواهند شد در آن هنگام، خدا را از روی اخلاص می‌خوانند که: «اگر ما را از این گرفتاری نجات دهی، حتماً از سپاسگزاران خواهیم بود!» اما هنگامی که خدا آن‌ها را رهایی بخشید، (باز) به ناحق، در زمین ناسپاسی و طغیان می‌کنند.

و بحران ها را نمی توانند درک کنند - که بسیاری از این بحران ها بازتاب رفتارهای نادرست خودشان است (روم، ۳۶) و هدف خداوند متنبه کردن افراد به خدا و بازگرداندنشان به فطرت و معنویت و توحید است ۲ (انعام، ۴۲-۴۳) - ج). فقط دنبال این هستند که سریع خود را از بحران رها کرده، به لذت های سابق خویش برگردند - به همین دلیل گرایش به خدا را مشروط می کنند به پسا بحران - (عنکبوت، ۶۶) د). به همین دلیل تاب آوری بسیار کمی هم دارند. این در حالی است که توجه یابی به هدف خداوند از نزول بلا و بحران و ثبات در گرایش، با تاب آوری و خصلت سپاسگزاری رابطه دارد ۳ (لقمان، ۳۱-۳۲؛ طباطبایی، ج ۱۶، ص ۲۳۷؛ ه). با توجه به این ویژگی ها، دچار اسراف و زیاده روی در رسیدن به خواسته خود شده و به هر چیزی چنگ می زنند تا به موفقیت برسند ۴ (یونس، ۱۲). ۳. در هدف گذاری در گرایش به خداوند نیز مشکل اساسی دارند، زیرا هدف اینان از گرایش به خداوند خدمت به خود و برون رفت از مشکلات است و نه اصل گرایش به خداوند. به عبارتی دیگر اینان در گرایش به خداوند، خداسو نیستند بلکه خودسو و

۱. قُلْ مَنْ يُجْبِكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً لَئِنْ أَنْجَانَا مِنْ هَذِهِ لَنُكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ قُلِ اللَّهُ يُجْبِكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ أَنْتُمْ تُشْرِكُونَ بگو: «چه کسی شما را از تاریکی های خشکی و دریا رهایی می بخشد؟ درحالی که او را با حالت تضرع (و آشکارا) و در پنهانی می خوانید (و می گوید): اگر از این (خطرات و ظلمت ها) ما را رهایی می بخشد، از شکرگزاران خواهیم بود.» بگو: «خداوند شما را از این ها و از هر مشکل و ناراحتی، نجات می دهد باز هم شما برای او شریک قرار می دهید! (و راه کفر می پوید.)».

۲. فَأَخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا بِسْ أَمْ لَكُم تَجْرَى فِي الْبَحْرِ نَبِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ آيَاتِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ وَإِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظَّلَلِ دَعَاؤُا اللَّهِ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ آیا ندیدی کشتی ها بر (صفحه) دریاها به فرمان خدا و به (برکت) نعمت او حرکت می کنند تا بخشی از آياتش را به شما نشان دهد؟! در این ها نشانه هایی است برای کسانی که شکیبیا و شکرگزارند! و هنگامی که (در سفر دریا) موجی همچون ابرها آنان را بپوشاند (و بالا رود و بالای سرشان قرار گیرد)، خدا را با اخلاص می خوانند اما وقتی آن ها را به خشکی رساند و نجات داد، بعضی راه اعتدال را پیش می گیرند (و به ایمان خود وفادار می مانند، درحالی که بعضی دیگر فراموش کرده راه کفر پیش می گیرند) ولی آیات ما را هیچ کس جز پیمان شکنان ناسپاس انکار نمی کنند!

۳. فَأَخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا بِسْ أَمْ لَكُم تَجْرَى فِي الْبَحْرِ نَبِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ آيَاتِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ وَإِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظَّلَلِ دَعَاؤُا اللَّهِ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ آیا ندیدی کشتی ها بر (صفحه) دریاها به فرمان خدا و به (برکت) نعمت او حرکت می کنند تا بخشی از آياتش را به شما نشان دهد؟! در این ها نشانه هایی است برای کسانی که شکیبیا و شکرگزارند! و هنگامی که (در سفر دریا) موجی همچون ابرها آنان را بپوشاند (و بالا رود و بالای سرشان قرار گیرد)، خدا را با اخلاص می خوانند اما وقتی آن ها را به خشکی رساند و نجات داد، بعضی راه اعتدال را پیش می گیرند (و به ایمان خود وفادار می مانند، درحالی که بعضی دیگر فراموش کرده راه کفر پیش می گیرند) ولی آیات ما را هیچ کس جز پیمان شکنان ناسپاس انکار نمی کنند!

۴. فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ صُرَّةَ مَرِّ كَأَنْ لَمْ يَلَاغِنَا إِلَى صُرَّةٍ مَسَّةٍ كَذَلِكَ زَيْنٌ لِّلْمُسْتَرْفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ اما هنگامی که ناراحتی را از او برطرف ساختیم، چنان می رود که گویی هرگز ما را برای حل مشکلی که به او رسیده بود، نخوانده است! این گونه برای اسراف کاران، اعمالشان زینت داده شده است که زشتی این عمل را درک نمی کنند.

خودگرا هستند و در معرفی خود به عنوان خداسو و خداگرا دروغ می گویند (انعام، ۲۸؛ روم، ۳۶ فصلت، ۴۹). نتیجه همه این موارد این می شود که به راحتی تحت نفوذ شیطان قرار گرفته و در نتیجه گرایش واقعی به خداوند پیدا نخواهند کرد (انعام، ۴۲؛ اسراء، ۴۲).

بر اساس آنچه گذشت، خداسو و خداگرا بودن حقیقی (بندگی و عبودیت، شکرگزاری و شرک نوری) در مقابل خودسویی و خودگرایی مهم ترین عامل در ثبات گرایش به خداوند است که لازمه آن، نفوذناپذیری شیطان در آنان (حجر، ۴۲) ایمان به سرای آخرت (کهف، ۱۱۰)، تاب آوری (لقمان، ۳۱-۳۲) و اسناد رهایی از بحران به خداوند (انعام، ۶۳) است. این افراد چه در پیش از بحران، چه در بحران و چه در پسا بحران فروریزش نداشته و چه بسا گرایششان نیز تقویت گردد (بقره، ۱۵۵-۱۵۶)

نتیجه گیری

بر اساس متون دینی (آیات قرآن کریم)، منشأ همه نعمت‌ها خداوند است و میزان باورهای اعتقادی و کیفیت معنویت خداسوی افراد در دوران پیش از بحران، تأثیر مستقیمی بر نگرش آن‌ها به دین در دوران بحران و همچنین پایداری یا فروریزش این گرایش در دوران پس از بحران دارد. برخی از افراد، در زمان زندگی عادی خود، گرایش به خدا نداشته و فاقد معنویت خداسو هستند، در نتیجه بحران را به عنوان یک تهدید خارجی می بینند. این دسته در این دوران گرایشی موقت به خداوند پیدا می کنند تا از بحران و مشکلات آن رها شوند و پس از برون رفت از بحران و تحقق هدف، از گرایش به خداوند فروریزش می کنند؛ این فروریزش نشان دهنده عدم وجود پایه‌های محکم اعتقادی و معنوی در این افراد است؛ اما افرادی که خداسویی واقعی دارند، چه در پیش از بحران، چه در بحران و چه در پسا بحران فروریزش نداشته و چه بسا از شرایط بحران به عنوان فرصتی برای تقویت بیشتر ارتباط با خدا و عمق بخشیدن به باورهای دینی عمل می کند.

۱. وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ؛ و بشارت ده به استقامت کنندگان! آن‌ها که هرگاه مصیبتی به ایشان می رسد، می گویند: «ما از آن خدائیم و به سوی او بازمی گردیم!»

همچنین، با عنایت به عوامل فروریزش و ثبات گرایش به دین در پسا بحران، اهمیت آموزش و ترویج مفاهیم دینی مانند عبودیت، آخرت باوری، صبر و شکرگزاری و شناسایی و مقابله با عواملی مانند شرک، کفر، خودخواهی و تسلط شیطان، معلوم می شود. این یافته ها نه تنها در حوزه روان شناسی دین، بلکه در حوزه مدیریت بحران و برنامه ریزی های اجتماعی نیز می تواند مورد استفاده قرار گیرد.

ف

هرست منابع

قرآن کریم

- انصاریان، حسین. (۱۳۸۳). ترجمه قرآن، (چاپ اول). قم: انتشارات اسوه.
- آرگیل، مایکل؛ ۱۳۹۵، روانشناسی و دین؛ ترجمه سجاد دهقانزاده؛ تهران، انتشارات پارسه.
- بولهری، جعفر؛ قاسم نظیری و سکینه زمانیان (۱۳۹۳)، ((اثر بخشی رویکرد گروه درمانی معنوی بر کاهش میزان افسردگی، اضطراب و استرس در زنان مبتلا به سرطان سینه))، جامعه‌شناسی زنان، (۹): ص ۸۵-۱۱۲.
- پسندیده عباس، ۱۳۸۶ الف، روش فهم و تبیین گزاره‌های دینی (قرآن و حدیث)، حدیث و اندیشه، ش ۳ (پیاپی ۱۶)، ص ۳۳-۴۷.
- پسندیده، عباس، ۱۳۸۶ ب، درآمدی بر روش‌شناسی فهم معارف روان‌شناختی از احادیث، س ۱۲، ش ۳-۴، ص ۸۸-۱۰۹.
- پسندیده، عباس؛ ۱۳۹۹؛ روش فهم عمومی متون دینی با رویکرد روان‌شناختی، قم: پژوهشگاه قرآن و حدیث.
- پناهی، سهیلا. عطایی فر، ربابه. بهرامی هیدجی، مریم. هواسی سومار، ناهید و تاجری، بیوک (۲۰۲۳). بررسی اثربخشی روان‌درمانی معنوی چندبعدی بر تجربه سوگ و شدت سوگ در بازماندگان متوفیان ناشی از کووید ۱۹. پژوهش در دین و سلامت
- جان بزرگی، مسعود؛ ۱۳۹۸؛ درمان چندبعدی معنوی یک رویکرد خداسو؛ قم، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسینی بیدختی، محمدحسن، رحیمی، عبدالله (۱۴۰۰)؛ نگرش به دین در بحران کرونا؛ کنفرانس بین‌المللی رهیافت معنویت خداسو در مواجهه با بحران کرونا.
- دورانت، ویل؛ ۱۳۹۸؛ لذات فلسفه، ترجمه عباس زریاب خویی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- روزنتال، آریل، هارت، پائول تی؛ و چارلز، مایکل تی. (۱۳۸۲). پیوندهای انتظامی در اقدامات ارتباطی مدیریت بحران (ترجمه: محمدعلی ستاری فقیهی). پژوهش‌های دانش انتظامی، شماره ۱۶، صفحات ۱۱۸-۱۴۰.
- سرمه، زهره و بازرگان، عباس و حجازی، الهه، ۱۳۸۵، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران، آگاه.
- سلیمی، سمیه، نقره، مهدیه. (۲۰۲۲). تأثیر ایمان به معارف سوره حمد در مواجهه با ویروس کرونا. پژوهش در دین و سلامت
- شریعتی، علی؛ ۱۳۸۸ تاریخ و شناخت ادیان، ج ۲، تهران، شرکت سهامی انتشار
- طباطبایی، محمدحسین، ۱۴۱۷، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، انتشارات نشر دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- فرزید، زیگموند؛ ۱۳۹۲؛ آینده یک پندار؛ ترجمه هاشم رضی؛ تهران، انتشارات آسیا.
- فرهوش محمد. (۲۰۱۹). رشد معنوی در پژوهش‌های روان‌شناسی اسلامی. پژوهش در دین و سلامت .
- فصیحی، امان‌الله؛ ۱۳۸۹؛ تحلیل کارکردهای دین در جامعه سنتی و مدرن. قم، انتشارات پژوهشکده باقرالعلوم، چاپ اول.
- قمی، علی بن ابراهیم، (۱۴۰۴)، تفسیر القمی، قم، دارالکتاب.

- مجتبوی، سید جلال الدین (۱۳۷۱). ترجمه قرآن. تهران: انتشارات حکمت.
- مشکینی، علی. (۱۳۸۱). ترجمه قرآن، (چاپ دوم). قم: الهادی.
- مطلبی، مسعود؛ صالح؛ محمد مهدب؛ (۱۳۹۹)، کرونا و دینداری، فصلنامه مطالعات منافع ملی، سال پنجم، شماره نوزدهم، ص ۶۹-۸۹
- مطهری، مرتضی؛ ۱۳۹۶، مجموعه آثار شهید مطهری، ج ۲ و ۶، قم، انتشارات صدرا.
- موسوی همدانی، سید محمد باقر (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم.
- وکیلی، جواد؛ و همکاران. (۱۳۹۱). اصول و مبانی پدافند غیرعامل»، پدافند غیرعامل. ذوب آهن اصفهان.
- Adam B. David, Crystal L. Park, Sayaka Awao, Solmary Vega, Madison S. Zuckerman, Tyler F. White, David Hanna. Religiousness in the first year of COVID-19: A systematic review of empirical research. *Current Research in Ecological and Social Psychology*. Volume 4, 2023, 100075. <https://doi.org/10.1016/j.cresp.2022.100075>.
- during the COVID-19 Pandemic. *Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat*. 2023;9(1):134-149. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v9i1.40846>
- Dyson, J. Cobb, M. & Forman, D. (1997). The meaning of spirituality: A literature review. *Journal of advanced nursing*, 26(6), 1183-1188.
- Farhoush M. Spiritual Growth in Islamic Psychology Research. *Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat*. 2019;5(2):1-5. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v5i2.24971>
- Hermann, Charles. F. International crisis as a situational variable, in Rosenau(ed.), *International politics and Foreign policy*, New York: The Free Press, 1969, pp.409-421.
- Levin, J. S. (1996). How religion influences morbidity and health: Reflections on natural history, salutogenesis and host resistance. *Social science & medicine*, 43(5), 849-864.
- Levin, J. (2003). Spiritual determinants of health and healing: An epidemiologic perspective on salutogenic mechanisms. *Alternative Therapies in Health and Medicine*, 9(6), 48-57.
- Miller, K. «The concept of crisis: current status and Mental Health Implications», *Human organization*, 22(fall,1963), pp.185-196.
- MohammadAli Fardin, (2020). COVID-19 Epidemic and Spirituality: A Review of the Benefits of Religion in Times of Crisis, *Jundishapur Journal of Chronic Disease Care*, 9(2), 2. magiran.com/p2143184
- Narayanawamy, A. (1999). A review of spirituality as applicable to nursing. *Int J Nurs Stud*, 36, 117-25.
- <https://www.undrr.org>.
- Panahi S, Ataeifar R, Bahrami-Hidaji M, Havassi-Soomar N, Tajeri B. The Effect of Spiritually Multidimensional Psyc hotherapy on Grief Experience and Grief Intensity in the Bereaved.
- Salimi S, Noghreh M. The Role of Belief in the Teachings of Chapter Al-Hamd of the Quran in Dealing with the Corona Virus. *Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat*. 2022;8(Supplement):148-161. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v8i.37475>
- www.pewresearch.org.
- www.gallup.com.
- <https://voxeu.org/article/rising-religiosity-global-response-covid-۱۹-fear>.

